Elena Scărlătoiu

# Originea istroromânilor văzută de lingviști*

Diversitatea interpretărilor surselor istorice medievale privitoare la originea populației romanice din Peninsula Balcanică - a romanității balcanice - a polarizat interesul oamenilor de știință în jurul a două orientări, fiecare dintre ele cunoscând mai multe variante: cea care susține autohtonia populației romanice a Peninsulei și cea partizană a non-autohtoniei acesteia în zona geografică amintită[1].

Grupul istroromânilor - cel mai puțin numeros dintre cele trei conservate până astăzi (alături de cel al aromânilor și al meglenoromânilor) - mai poate fi întâlnit în câteva localități situate în peninsula Istria din Croația, la nord-vest de Rijeka și la nord de muntele Učka. Dialectul vorbit de ei nu este unitar: graiul reprezentanților comunei Jeiăni prezintă unele particularități, care îl fac să se deosebească de graiul celorlalți vorbitori din localitățile aflate mai la sud, în regiunea Valdarsa (după numele râului Arsa, care o străbate)[2].

Deși grupul a fost recunoscut ca o etnie romanică distinctă încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea de către istoricul italian Ireneo della Croce, preocupările sistematice pentru cercetarea dialectului și a originii vorbitorilor săi au apărut abia în secolul al XIX-lea, odată cu publicațiile lui Feretić (1819), Covaz (1819) și Algarotti (1826), cărora le vor urma, de acum înainte, altele, tot mai multe și mai consistente, printre care se disting și cele ale lui Ioan Maiorescu socotit, pe drept cuvânt, fondatorul dialectologiei române[3]. De atunci și până în prezentul cel mai apropiat, exceptând perioadele în care, din motive conjuncturale, interesul științific pentru romanitatea balcanică nu s-a manifestat întotdeauna în scris, contribuțiile cercetătorilor români nu au încetat să se remarce.

Scopul pe care ni l-am propus în analiza noastră nu este însă unul istoriografic, ci acela de a examina principalele puncte de vedere care au fost formulate în lingvistica noastră cu privire la „patria" de origine a istroromânilor[4].

Reluând cunoscuta teză a lui Fr. Miklosich, conform căreia istroromânii au venit „dintr-o țară locuită de bulgari"[5], slavistul și dialectologul Emil Petrovici încearcă, aducând noi argumente, să fixeze „țara" aceasta într-o regiune a Peninsulei Balcanice în care se vorbeau graiuri de tip bulgar și anume, în ținutul aflat la nord de linia Jireček, care delimita partea Peninsulei Balcanice supusă - sub imperiul roman - romanizării, de partea în care era dominantă cultura greacă: „Din regiunile occidentale ale acestui teritoriu parcurs de Dunăre, situat la nord de linia Jireček și la est de mănunchiul de izoglose care separă sud-slava orientală (unde se vorbeau graiuri de tip bulgar, pe lângă cele românești) de cea occidentală, au plecat cu turmele

spre vest în cursul evului mediu strămoșii istroromânilor, ducând cu ei o limbă romanică, prezentând trăsături < balcanice > care lipsesc în nord-vestul Peninsulei Balcanice“[6]. Această constatare se întemeiază, în opinia sa, pe fonetismul sud-slav răsăritean al unor împrumuturi vechi slave în istroromână. Iată care sunt tipurile de împrumuturi considerate de E. Petrovici ca făcând parte din această categorie:

I. Împrumuturi vechi slave în care se identifică tratamentul sud-slav răsăritean al voclei nazale **ǫ**, care în graiurile de tip bulgar va deveni **ă** (spre deosebire de cele din jumătatea de vest a Peninsulei Balcanice, unde acesta este **u,** în graiurile sârbo-croate și **a** sau **o** deschis în cele macedonene), trecând prin faza intermediară **ăn, ăm,** fază ce se regăsește și în unele împrumuturi vechi slave ale istroromânei. Celor două împrumuturi de acest tip identificate încă de Fr. Miklosich: **dobăndi** „a obține; a câștiga“ și **tămpi** „a toci“[7] aduse drept argument în susținerea ipotezei sale (v. **supra**), E. Petrovici le adaugă încă zece: **găndi**[8] „a se tângui, a plânge“ (< v. sl. **gǫditi**); **nerănci** „a încredința“ (< v. sl. **narǫciti**); **odlănți** „a separa“; „a se decide“ (< v. sl. **otǔlǫčiti**); **osăndi** „a condamna“ (< v. sl. **osǫditi**); **posăndi** „a împrumuta“ (< v. sl. **posǫditi**); **săndeț** „judecător“ (< v. sl. **sǫdĭcĭ**); **săndi** „a judeca“ (< v. sl. **sǫditi**); **tănji** „a da în judecată“ (< v. sl. **tǫziti**); **zrănįți** „a transmite“ (< v. sl. **izrǫčiti**). Dintre cele 21 de cuvinte istroromâne cu fonetism sud-slav răsăritean, **dobăndi** și **osăndi** se regăsesc cu același sens și în dacoromână (**dobândi, osândi**)[9]; **tămpi** este mai apropiat semantic de etimonul lui slav în raport cu dr. **tâmpi** „a-și pierde sau a face să-și piardă inteligența“; „a se prosti“[10], iar ir. **tănji** este omonim al dr. **tânji** „a se afla într-o stare de slăbiciune fizică“; „a suferi mult din punct de vedere moral, a se consuma, a se topi“[11] (cf. bg. **tăža** „a fi trist; a fi în doliu; a purta doliu“; s. -cr. **tužiti** „a plânge pe cineva; a plânge moartea cuiva“); ir. **nerănci** își are corespondent în mgl.: **nărănčoas.**

Datele dialectologiei sud-slave confirmă faptul că, tratamentul **ă,** respectiv, mai vechiul **ăn (ăm)** al vocalei nazale vechi slave **ǫ** este caracteristic zonei răsăritene a teritoriului lingvistic sud-slav[12], linia de izoglosă care separă acest tratament de zona căreia îi corespund tratamentele **u, a, o** (deschis) plecând la nord din bazinul râului **Timok** (subl. ns.) și urmând spre sud o linie imaginară de-a lungul frontierei dintre Serbia, Bulgaria și Macedonia[13].

Rămâne însă de văzut care dintre aceste cuvinte istroromâne își au corespondente formal-semantice în bulgară (și macedoneană) sau (și) în sârbo-croată. Din acest punct de vedere, situația se prezintă astfel[14]: ir. **dobăndi** = bg. **dobivam, dobija,** mac. **dobiva, dobija** s. -cr. **dobivati, dobiti**; ir. **găndi** = bg. –; mac. –, s. -cr. **gudeti** „a cânta la un instrument cu coarde“; (despre vânt) „a șuiera“; ir. **nerănci** = bg. –, mac. **narača** „a comanda; a transmite un mesaj“, s. -cr. **naručiti** „idem“; ir. **odlănți** = bg. **otlăča,** mac. **odloši,** s.-cr. **odlučiti;** ir. **osăndi** = bg. **osăndja**; mac. **osudi**; s. -cr. **osuditi**; ir. **posăndi** = bg. –, mac. –, s. -cr. **posuditi**; ir. **potănji** = bg. – (apropierea de bg. **potăža** „a fi trist, a se întrista“ este formală), mac. –, s. -cr. **potužiti (se)**; ir. **săndeț** = bg. **sădja**; mac. **sudija**; ir. **săndi** = bg. **sădja**; mac. **sudi,** s. -cr. **suditi**; ir. **tămpi** = bg. – (s-a păstrat adjectivul **tăp** „ascuțit“ - **tăp nož** „cuțit ascuțit“, mac. **tapi,** s. -cr. **tupiti (se);** ir. **tănji** = bg. **tăža se** „a se plânge“, mac. **tuži** „idem“, s. -cr. **tužiti** „idem“; ir. **zrănți** = bg. **zaračam** „a înmâna“, „a da instrucțiuni“ (observăm că verbul bg. s-a format cu prefixul **za-** și nu cu **iz-**, ca în ir.), mac. **zarača,** s. -cr. **izručiti** (ca în ir.). Din

cele arătate rezultă că, celor 12 verbe istroromâne împrumutate, având fonetism sud-slav răsăritean, le corespund tot atâtea verbe sârbo-croate cu sensuri identice sau apropiate de cele istroromâne (şi mai puţine bulgăreşti). Fonetismul lor este însă sud-slav răsăritean. Situaţia s-au putea explica prin aceea că împrumuturile respective s-au realizat într-o zonă de contact intens dintre graiuri de tip sud-slav răsăritean şi graiuri de tip sud-slav occidental (după toate probabilităţile, zona Timocului, v. **supra**, unde rostirea **ăn (ăm)** < v. sl. **ǫ** va fi fost preponderentă).

II. Tratamentul vocalei nazale **ę**, devenită **in (im), în (îm)** în cuvintele împrumutate: **paminte** „inteligenţă" (< v. sl. **pamętĭ**) şi **rînd** „rând, ogor mic şi îngust" (< v. sl. **rędŭ**)[15]. Ambele cuvinte se înregistrează şi în dr.; primul apare însă numai în texte din veacul al XVI-lea cu următoarele sensuri: 1. „memoire, souvenir" (**pamentea ta în neamu**); 2. „commémoration d'un mort" (**nu se cade în postul mare să se facă pamente morţilor**)[16]. Este evident că, în acest caz, termenul (care nu s-a păstrat în limbă) a fost introdus pe cale culturală (de către traducătorul a cărui intenţie era, probabil, fidelitatea faţă de modelul slav). Corespondentele lor în limbile sud-slave sunt: bg., s. -cr., mac. **pamet** „minte, inteligenţă, înţelepciune". În bg. şi mac. s-a păstrat şi sensul religios al termenului în expresiile: bg. **večna pamet,** mac. **večna mu pamjat** „veşnica (lui) pomenire". Acest sens nu se regăseşte însă în ir.; bg., mac. s. -cr. **red** sunt polisemantice.

III. Tratamentul **e** al ierului moale în cuvintele de tipul: **mărtveţ** „mort" (< v. sl. **mrtvĭcĭ**), **oţet** (< v. sl. **ocĭtŭ**), **oves** (< v. sl. **ovĭsŭ**), **săndeţ** „judecător" (v. sl. **sǫdĭcĭ**), **udoveţ** „văduv" (< v. sl. **vĭdovĭcĭ**)[17]. Dintre acestea, **oţet** se înregistrează şi în dr.[18], iar **oves** în toate dialectele române (dr. **ovăz,** ar. **ovez, uvez,** mgl. **uves**).

IV. Tratamentul lui **iat** (< sl. c.***ě**) „pare a se datora tot influenţei bulgare"[19]; în ir. este redat printr-o vocală anterioară foarte deschisă, realizată adeseori ca un diftong de tipul **ea**[20]. Aceste împrumuturi sunt: **besędę** „cuvânt, vorbă" înregistrat şi în dr., în traduceri din sec. al XVI-lea cu sensul de „parole"[21], dar şi în unele graiuri: **beseadă** „poveste anecdotică, anecdotă" (zona Buzăului), **besedă** „vorbă, convorbire" (Ţara Oaşului)[22]; **nevęstę** „logodnică", „soţia fratelui", „noră" (< v. sl. **nevěsta**); termenul are corespondente formal-semantice şi în celelalte trei dialecte româneşti[23]; **ţepę** „ţeapă, aşchie" (cf. v. sl. **cepati**), se regăseşte în dr.: **ţeapă,** reg. **ţapă**[24] şi în mgl.: **ţapă** „ţeapă, ţepuşă, frigare"; **vęrę** „credinţă" (< v. sl. **věra**) se înregistrează şi în mgl., dar într-o formă nouă, cu **e** nediftongat: **veră,** ceea ce poate fi indiciul unui împrumut recent sau, mai degrabă, a unui reîmprumut din graiuri bg., mac. ori s. -cr.; **vręmę** „vreme, termen" (< v. sl. **vrěme**), dr. **vreme,** reg. înv. **vreame,** ar. **vreami**[25], mgl. **vreami**. Remarcăm în tratamentul v. sl. **ě** > ir. **e, ęa** o caracteristică distribuţională importantă: întocmai ca în elementele moştenite din latină, diftongul se păstrează după labiale, indiferent de natura vocalei din silaba următoare, (trăsătură ce apropie ir. de ar. şi mgl., dar o deosebeşte de dr. **nevastă**)[26]. În această situaţie, rostirea diftongată a v. sl. **ě**, reflectând o etapă mai veche a evoluţiei limbii române, apare, credem, normală şi nu în mod obligatoriu legată de rostirea slavă bulgară, aşa cum presupune E. Petrovici (v. **supra**).

V. Tratamentul **un** pentru v. sl. **ǫ**, considerat de Fr. Miklosich drept reflex bulgar în împrumuturi de tipul: ir. **grumb** „urât", **munci** „a (se) chinui", **pomunti** „a înnebuni",

**zmunti** „a ameţi" a fost interpretat de E. Petrovici ca o „substituire de sunete", motivată de stadiul de dezvoltare a limbii române în momentul efectuării împrumutului, când „româna nu mai poseda grupul **on**, devenit, cu mult înaintea contactului mai intens cu slavii **un** şi uneori **în**"[27].

O primă observaţie este aceea că termenul **grumb** apare şi în dr. reg. (Transilvania): **pâne grumbă** (sin.: **murgă, neagră, de secară, ordinară**), der. **grumbav** „meşter prost"; cu sensul de „aspru, ordinar, dur, necioplit, mojic" termenul se înregistrează în **Anonimus Caransebiensis (gâlcevindu-să cu glasuri grumbe** şi **cu strâmbături)** şi la Dosoftei (**Sinopiianii era/.../grumbi, îndărătnici, sălbatici în suflet,** sau, la acelaşi autor, în alt loc: **Înduplecă sufletele celor grumbi şi prostaci**[28]. Cea de a doua constatare se referă la forma bg. **grub** (ca în mac. şi s. -cr.) şi nu* **grăb,** cum ar fi trebuit să fie redată forma v. sl. **grǫbŭ** (înregistrată în Codex Suprasliensis)[29]. Explicaţia evitării omonimiei cu **gărb** „spinare" nu ar convinge. După opinia noastră, mai plauzibilă este ipoteza receptării de către bg. a unui fonetism sud-slav apusean, (în cazul de faţă s. -cr.) într-o zonă de contact, de unde „inovaţia" s-a putut propaga.

Aşadar, să fie tratamentul rom. **un** al v. sl. **ǫ** rezultatul exclusiv al unei „subtituiri de sunete"? Cazul discutat ne determină să admitem, pentru vorbitorii dialectului ce va deveni istroromân, şi contactul cu o populaţie al cărei grai era de tip sud-slav occidental. Aserţiunea noastră se întemeiază pe identificarea în aria sud-slavă de vest, chiar în imediata vecinătate a teritoriului lingvistic dacoromân a toponimului cu fonetism arhaic **Dumbovo** (<* **Dǫbovo** < v. sl. **dǫbŭ** „stejar") „staro mjesto kod kamenice u Srijemu"[30].

În privinţa celorlalţi trei termeni aparţinând categoriei în discuţie remarcăm identitatea formal-semantică dintre ir. **munci** şi dr. **munci** „souffrir"[31] şi doar semantică dintre acestea şi mgl. **mănčoas**[32], care prezintă alt tratament al vocalei nazale v. sl. **ǫ** şi anume: **ăn,** fază intermediară a evoluţiei lui **ǫ** la **ă** din bg. (v. **supra**). Este posibil ca termenul să fi fost receptat simultan în cele trei dialecte româneşti, dar din graiuri sud-slave diferite: în dr. şi ir. din graiuri de tip sud-slav occidental, iar în mgl. din graiuri de tip sud-slav oriental. Aceast presupunere este susţinută după părerea noastră, şi de prezenţa în ir. a verbelor **pomunti** şi **zmuti,** care îşi au corespondente formale-semantice **numai** (subl. ns.) în s. -cr. (cf. s. -cr. **pomutiti** < ***pomuntiti** < v. sl. ***mǫtiti, *pomǫtiti,** scr. **smutiti** < ***smuntiti** < v. sl. ***sŭmǫtiti**).

VI. În sfârşit, tratamentul sud-slav oriental al grupului sl. c. ***ktj** în ir. **praşte** (dr. **praştie,** ar. **praşte, proaşte,** mgl. **praşti**) este un alt argument pe care-l aduce E. Petrovici în susţinerea tezei conform căreia strămoşii istroromânilor provin din părţile occidentale ale ariei sud-slave răsăritene[33]: „Trebuie însă precizat că nu poate fi vorba decât de Dunărea de Jos, ale cărei ţărmuri erau puternic romanizate în antichitate (mai ales malul drept) şi care, în tot cursul evului mediu, până în zilele noastre, era legată prin nenumărate căi de transhumanţă cu Carpaţii"[34].

Din cele arătate până în acest loc rezultă că, din cele 6 categorii de împrumuturi vechi sud-slave ale istroromânei, considerate de E. Petrovici ca provenind din aria sud-slavă răsăriteană, tratamentul lui **iat** nu constituie o dovadă certă în această privinţă, iar tratamentul **un** al v. sl. **ǫ** aparţine ariei sud-slave occidentale, reprezentând stadiul intermediar al denazalizării vocalei **ǫ** devenită, în cele din urmă **u** în s. -cr.

În această situație, credem că, se poate presupune un contact al istroromânei atât cu graiuri de tip sud-slav oriental, cât și occidental. În secolele XIII - XIV aflăm deja din documentele vremii că, cel puțin o parte din viitorii locuitori de origine română ai peninsulei Istria, se aflau în Serbia medievală: fenomenul rotacismului[35], trăsătura cea mai reprezentativă a dialectului ir. este prezent într-o serie de toponime și nume de persoană din regiunea amintită. Printre acestea toponimul **Pagarușani,** numele unui cătun dăruit de Ștefan Dușan mănăstirii Dečani ne-a atras atenția în chip deosebit, pentru că, el trebuie pus în legătură cu un ***pagaruș,** provenind din lat. **paganus**[36] în accepțiunea sa **primară,** aceea de locuitor al unui **pagus** (**sat** sau **târg**) și nu cu sensul său ecleziastic (ar fi fost lipsit de orice fundament logic ca unei populații creștine de rit ortodox, care conviețuia cu o populație slavă de aceeași confesiune, să i se fi atribuit un astfel de apelativ). Avem a face așadar cu un termen vechi, neatestat pe teritoriul lingvistic românesc de la nord de Dunăre. Alte toponime înregistrate în aceleași documente medievale sunt: **Sarebire,** numele unui sat din Bosnia, lângă Tišča, afluent al Drinjačei, spre apus de Drina; **Maruket,** toponim aflat în regiunea munților Šar, spre sud de Prizren. Ca nume de persoană se înregistrează: **Zmantara** (< **zmantárę** „smântână" < v. sl. ***sŭmętana** sau ***sŭmetana**[37]), **Burazerovici** (primul nume provenind din regiunea Velebitului, iar cel de al doilea dintr-o zonă situata la nord-vest de Titograd) etc.[38]. Pe baza distribuției spațiale a toponimelor rotacizante, a căror arie coincide cu cea a răspândirii termenului **cătun,** Silviu Dragomir a localizat aria rotacismului sud-dunărean în zona cuprinsă între Morava și Drina, „spre miazăzi, de la munții Rudnik, până la Kosovo Polje, iar în apus, din Stari Vlahi, până către munții Šar"[39]. Acesta este teritoriul care, în opinia sa, a constituit patria de origine a istroromânilor rotacizanți[40]. Cât privește teritoriul situat în dreapta Moravei, se pare că acesta nu a aparținut ariei rotacizante, după cum indică numele **Valniș** (**aluniș**). Despre zona situată în stânga Moravei și nordul Macedoniei (foste iugoslave), între Vranje și Prizren nu deținem informații sigure. Numele frăției mahomedane **Alunovici** (< rom. **alun**) din regiunea Titograd ar fi un indiciu că aici au existat și vlahi care nu rotacizau. Aceste constatări l-au determinat pe S. Dragomir să împartă teritoriul locuit de vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu în două zone distincte: prima (cea mai veche, după părerea sa) este zona ce se întinde în stânga Moravei Mari, spre sud, către munții Rudnik, în nordul Macedoniei, până la Vranje, iar spre apus până la Drina, pe tot cursul său. Cea de a doua zonă cuprinde teritoriul de contact cu dacoromânii, în sudul Dunării, de la Timok până la Morava și de la Niš, spre răsărit, până dincolo de munții Balcani[41]. Concluzia sa este că, aici, în aceste două zone **strâns legate** (subl. ns.), trebuie plasată patria de origine a celor două dialecte **balcanice** (subl. ns.): istroromân și meglenoromân[42].

Analizând și comparând asemănările și deosebirile structurale dintre istroromână și celelalte dialecte istorice românești, S. Pușcariu ajunge la concluzia că cele mai puține elemente comune le are istroromâna cu aromâna, elemente comune cu dialectul meglenoromân sunt mai numeroase, dar cele mai multe sunt comune cu dacoromâna, astfel că, „dacă am dezbrăca dilectul istroromân de împrumuturile și inovațiunile ivite după izolarea acestui dialect, el ar avea aspectul unui subdialect

dacoromân"[43]. **Acest subdialect se vorbea în nord-vestul Peninsulei Balcanice** (subl. ns.) de către românii apuseni (strămoșii istroromânilor și ai vegliotoromânilor = cei atestați în insula Veglia, n. ns.)[44], aflați în contact cu cei din nordul Dunării, fluviu care „nu formează nici azi un hotar dialectal între românii din România și cei din Iugoslavia și Bulgaria /.../, care n-a împiedicat și nu împiedică nici astăzi pe păstorii din sudul Transilvaniei ca să iemeze cu oile lor în Dobrogea, n-a format nici în timpurile tracodace, nici în cele străromâne, o graniță despărțitoare între frați de același neam, ci mai degrabă un punct de atracție pentru populația care trăia în Carpații și în Balcanii ce sunt, geograficește, același șir de munți"[45].

Ideea unității și continuității românești din toate provinciile care fuseseră romanizate - la nord și sud de Dunăre - este dezvoltată și susținută de S. Pușcariu atât cu argumente lingvistice, cât și istorice[46]. Această unitate a fost afectată, în opinia sa, de valul migrator slav, care a distrus viața orășenească și a acaparat regiunile fertile din Peninsula Balcanică, a asimilat pe localnici sau i-a silit să se retragă în zone mai ferite unde practicau mica agricultură, dar mai ales păstoritul, ceea ce s-a întâmplat și cu strămoșii istroromânilor[47].

Într-un articol publicat relativ recent, I. Gheție se alătură tezei lui S. Pușcariu[48], aducând totodată în discuție și contribuția majoră a lui S. Dragomir la lămurirea controversatei probleme a originii românilor apuseni. Dacă este acceptat drept habitat primar al acestora cel localizat de S. Dragomir (v. **supra**) atunci, opinează I. Gheție, trebuie să admitem că strămoșii istroromânilor au locuit din vremuri îndepărtate în Moesia Superioară, adică acolo unde, după mărturiile lui Kekaumenos, ar fi fost patria străveche a vorbitorilor aromâni. În cazul în care relatările scriitorului bizantin se referă la Panonia Inferioară - ceea ce nu este exclus, după părerea lui I. Gheție -, S. Pușcariu și S. Dragomir sunt îndreptățiți să caute teritoriul inițial al românilor occidentali în zona primelor atestări scrise, adică în Serbia. În caz contrar, suntem obligați să fixăm acest teritoriu în Panonia Inferioară și să admitem că ei au coborât în regiunea delimitată de S. Dragomir, după plecarea aromânilor (încheiată în sec. XI), probabil, sub presiunea ungurilor stabiliți în sec. X între Dunăre și Tisa[49].

Toate argumentele introduse până aici în dezbatere vin să susțină ipoteza autohtoniei istroromânilor în Balcani în variantele Miklosich-Petrovici (care presupun că „patria" de origine a lor s-ar fi aflat pe un teritoriu în care se vorbeau graiuri de tip sud-slav răsăritean: bulgar) și Pușcariu-Dragomir-Gheție (care, dimpotrivă, le așează „patria" primitivă pe teritoriul în care se vorbeau graiuri se tip sud-slav occidental: sârbo-croat).

Acestei ipoteze i se opunea cea formulată de Ov. Densusianu, conform căreia obârșia nord-dunăreană a istroromânilor nu poate fi pusă la îndoială[50]. Argumentele sale au fost însă respinse de S. Pușcariu[51]. Și totuși, cum se poate explica prezența rotacismului atât la istroromâni, cât și în unele graiuri din vestul și nord-vestul teritoriului lingvistic dacoromân[52]?

Această coincidență frapantă își poate avea, credem, o dublă sorginte:

1. Continuumul lingvistic în epoca românei comune dintre zona circumscrisă de S. Dragomir (v. **supra**) și părțile vestice ale teritoriului situat la nord de Dunăre,

unde se va fi produs fenomenul fonetic menţionat, ca rezultat al influenţei asimilatoare sau disimilatoare a unei nazale (**m, n**) ori a lui **r** în silabele învecinate[53]. În orice caz, atestarea toponimului **Pagaruşani** (v. **supra**) în Serbia medievală susţine, după părerea noastră, teza autohtoniei unei părţi a strămoşilor istroromânilor acolo unde i-au localizat S. Dragomir şi S. Puşcariu, adică, în nord-vestul Peninsulei Balcanice.

2. Aportul de element românesc provenind din arcul intracarpatic, datorat deplasării unor vorbitori ai limbii române (comune) spre sud. Cauzele acestei presupuse „migrări" au fost explicate de Ov. Densusianu prin aşezarea ungurilor între Tisa şi Carpaţi, ceea ce - afirmă lingvistul - „amena une certaine confusion dans la population roumaine nord-danubienne /.../. À la suite de cet événement quelques colonies roumaines quittèrent leurs demeures pour émigrer au sud. Il se peut aussi que l'afflux vers le nord de l'élément macédo-roumain ait provoqué un mouvement contraire dans une partie du domaine daco-roumain. Mais il faut le reconnaître, ce ne sont la que de simples hypothèses[54]. După opinia noastră, viaţa economică desfăşurată în tot cursul evului mediu pe teritoriul românesc de la nord de Dunăre este principala - dacă nu şi singura - cauză a menţinerii legăturilor strânse cu regiunile Balcanilor. Se ştie că, în afară de agricultură şi păstorit, românii nord-dunăreni s-au îndeletnicit, în tot cursul evului mediu, şi cu transportul de mărfuri nu numai spre Liov şi Marea Neagră, ci spre Adriatică[55]. Transportul şi circulaţia mărfurilor dinspre şi înspre aceste ţinuturi datează încă din timpul stăpânirii romane, căreia i se datorează dezvoltarea impresionantă a căilor de comunicaţie din Dacia (întâi, cu scopuri militare, iar apoi şi comerciale). Întreaga reţea rutieră a provinciei urma cursul principalelor râuri care izvorau din podişul Transilvaniei spre Dunăre şi Tisa. Un important drum comercial venea din Panonia cu traseul: Aquincum (Budapesta) - Porolissum (Moigrad) - Napoca (Cluj) - Potaissa (Turda) - Apulum (Alba-Iulia) - Târnava Mare - pasul Oituz - Piroboridava (Poiana) - Gura Siretului - Tyras (Nistru). Dunărea, la rândul ei, a înlesnit legăturile economice ale Daciei cu Marea Neagră, cu Balcanii, spre Serdica (Sofia), Philippopolis (Plovdiv) - Byzantium (Istanbul), cu Adriatica prin Naissus (Nis) - Dyrrhachium (Durrës) şi cu Italia pe valea Savei. Pentru navigaţia pe apă, spre Dunăre, se foloseau Mureşul şi Oltul[56]. Printre mărfurile care se comercializau, sarea ardeleană ocupa un loc apreciabil. Aceasta trecea nu numai în Moravia, prin vadurile Tisei din Maramureş, ci şi în Panonia, în ţinuturile stăpânite de avari şi mai departe, spre Europa Centrală[57]. Aurul din minele ardelene, exploatat cândva de romani, ajunge, pe aceleaşi drumuri comerciale, în sec. VIII - IX la avarii ce locuiau în stepele de pe cursul mijlociu al Dunării[58].

O altă îndeletnicire populară străveche a românilor - în Transilvania, mai ales[59]-, care a înlesnit legăturile dintre vestul teritoriului românesc de la nord de Dunăre şi cel din sud a fost industria cărbunelui. Menţinerea în dr. şi ir. a cuvântului **cărbune** (**cărbure**) (< lat. **carbo, carbonis**) este o dovadă în acest sens.

În sfârşit, dar nu în ultimul rând, păstoritul de tip transhumant a jucat acelaşi rol de „liant" între românii de la nordul Dunării şi cei din nordul Peninsulei Balcanice. Turmele din Transilvania treceau munţii spre bălţile din sud şi răsărit, ceea ce

presupunea atât existența așezărilor de oieri la poalele munților, cât și a satelor lor de la baltă, unde se pregătea nutrețul uscat pentru turme[60], a cărui denumire, moștenită din lat. **fenum**, a devenit în dr. **fân**, iar în ir. **fir** (cu rotacismul caracteristic). Este probabil ca termenul păstoresc **cumarac**, înregistrat în ir. cu sensul de „pălărie (purtată de ciobani)"[61], piesă ce face parte din costumul lor, să fi fost adus de către păstorii români din nord, tot pe această cale (în dr.: **comănac, cumănac**[62]).

Se înțelege că, toate aceste circumstanțe au creat condițiile cele mai favorabile pentru menținerea unor legături permanente și, de ce nu, pentru stabilirea, în timp, a unor români nord-dunăreni în așezări românești din nordul Peninsulei Balcanice nu neapărat în împrejurări istorice deosebite, ci din diverse motive de ordin particular. Presupunem că, influența graiurilor românești de la nord de Dunăre asupra celor vorbite la sud de fluviu s-a propagat, urmând trasee diferite: unul, pe direcția est-vest, pe văile Mureșului, Tisei până dincolo de Dunăre, pe malul stâng al Moravei, în regiunea în care a identificat S. Dragomir pe „strămoșii rotacizați ai istroromânilor", iar celălalt, cu orientarea nord-sud, pe valea Oltului, până în zona Timok, acolo unde se întâlnesc graiurile de tranziție dintre grupurile sud-slave orientale (bulgare) și cele occidentale (sârbo-croate), ceea ce explică, după părerea noastră, caracterul „mixt" al fonetismului celor mai vechi împrumuturi sud-slave ale istroromâniei și lipsa rotacismului la unii vorbitori ai dialectului[63].

Această populație românească, identificată de S. Dragomir în nordul Peninsulei Balcanice, împreună cu cea „infiltrată" pe căile amintite din regiuni ale fostei provincii romane Dacia va fi numită de greci „Maurovlahi": „I Rumeni **settentrionali** (subl. ns.) vennero detti dai greci dell'eta di mezzo Maurovlahi (Mavrovlachi, Vlachi neri) /.../. Dal greco, Maurovlahi provenne il latino Morolachi, Morlachi (onde l'italiano Morlacchi) col quale nome si designavano nel medio-evo i Rumeni parlanti la lingua rumena"[64]. Despre acești „Rumeni settentrionali" care și-au avut așezările în nordul Peninsulei ne informează și un studiu recent al lui C. Poghirc[65], în care este clarificată semnificația termenului Maurovlah, tradus „mecanic în textele medievale prin **Nigri Latini**": „Dans ce cas, aussi bien que dans les bulg. **Beli-Vlasi** /.../ et **Černi-Vlasi** /.../ il s'agit d'une ancienne signification indo-européene des noms de couleurs: **noir** = Nord, **blanc** = Sud, **rouge** = Est et **vert** ou **bleu** = Ouest. Cette symbolique est présente dans des mythes et des contes populaires, dans l'héraldique /.../, ainsi que dans la toponymie /.../[66].

Problema care se ridică este până când s-au putut produce aceste „infiltrări" de populație nord-dunăreană în ținuturile menționate din sud. Ov. Densusianu (care susține originea nord-dunăreană a tuturor istroromânilor, v. **supra**) consideră sec. XIII drept limită superioară a separării ir. de dr.[67]. I. Popovici împărtășește aceeași opinie, făcând precizarea că, deplasarea viitorilor istroromâni s-a realizat în două etape: sfârșitul sec. al XI-lea, încă în vremea comunității dintre dialectele ir., dr. și mgl., până în sec. al XIII-lea și, cea mai importantă, după părerea sa, perioada cuprinsă între sec. al XIV-lea și al XV-lea[68]. Două sunt însă motivele pentru care această cronologie credem că nu poate fi acceptată: lipsa împrumuturilor maghiare în istroromână și lipsa din inventarul vocalic al dialectului a fonemului **î**. Cu alte cuvinte, seria centrală a sistemului său vocalic este incompletă, întocmai ca în

meglenoromână şi în aromâna fărşeroţilor[69]. Prezenţa vocalei centrale ă în unele limbi sau dialecte vorbite în Peninsula Balcanică este considerată de către specialişti drept „balcanism primar“[70]. Fenomenul se înregistrează în bulgară, în dialectele macedone, în cele sârbo-croate din **regiunea Timok-Prizren** (subl. ns.), precum şi în dialectul tosc al albanezei[71] (vorbit în regiunea în care îi întâlnim şi pe aromânii fărşeroţi). Menţinerea acestui „balcanism primar“ în istroromână ca atare, fără închiderea lui la î (cum s-a întâmplat în dacoromână şi în aromâna de tip A[72]) ne determină să considerăm că, aportul de element românesc nord-dunărean a încetat odată cu încheierea perioadei cunoscută în literatura lingvistică sub denumirea de „limba română comună“ (sec. VI, VII - X, XI)[73].

În concluzie, apreciem că, marea masă a strămoşilor istroromânilor provine din regiunile septentrionale ale Peninsulei Balcanice, din cele două zone ale Serbiei medievale fixate de S. Dragomir pe ambele maluri ale văii Moravei (una, în care se identifică fenomenul rotacismului, pe malul stâng al râului, iar cealaltă, nerotacizantă, în dreapta sa, orientată către nord, nord-est, spre Timok). Ambele zone s-au aflat în contact cu nordul dunărean prin două importante căi de legătură: cea cu direcţia est-vest: valea Mureşului - valea Tisei - Dunăre şi cea cu direcţia nord-sud: valea Oltului - Dunăre - Timok. Acest contact s-a menţinut până în secolele X - XI. Dacă ipoteza se verifică, putem vorbi despre o „poligeneză“ a coloniilor româneşti atestate ulterior în peninsula Istria.

# Note

* Lucrarea a fost prezentată în rezumat la cel de al V-lea Congres al Filologilor Români, Iaşi, 6 - 11 iunie 1994.

1. Cf. Elena Scărlătoiu, **La romanité balkanique. Origines et diffusion.** I, RESEE, XXXIX, 1991, 3 - 4, p. 198.
2. A. Kovačec, **Descrierea istroromânei actuale,** Bucureşti, 1971; idem, **Istroromâna,** în **Tratat de dialectologie românească,** Craiova, 1984 (**Dial. rom.**), p. 550 - 586; R. Sârbu, **Texte istroromâne şi glosar,** Timişoara, 1987, p. 1 - 24 (capitolul introductiv: **Istroromâna azi**).
3. Pentru bibliografia comentată a problemei: G. Vassilich, **Sui Rumeni dell'Istria. Riasunto storico-bibliografico.** Estratto dall' „Archeografo Triestino“. Nuova Serie, vol. XXIII, fasc. I, Trieste 1900; Sextil Puşcariu, **Studii istroromâne.** În colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici şi A. Byhan, vol. III, Bucureşti, 1929. Această lucrare cuprinde atât comentarii la studiile filologice elaborate între anii 1698 (Ireneo della Croce) şi 1925 (Emil Riegler), cât şi mostre de grai culese în acest interval de timp. Bibliografia recentă poate fi extrasă din **Dial. rom.**, p. 782 - 839.
4. Cf. Elena Scărlătoiu, **La romanité balkanique. Origines et diffusion.** II, RESEE, XXX, 1992, 1 - 2, p. 15 - 17.
5. Fr. Miklosich, **Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten,** Viena, 1879, p. 2.
6. E. Petrovici, **Elementele sud-slave orientale ale istroromânei şi problema teritoriului de formare a limbii române,** în „Cercetări de lingvistică“, XII, 1967, 1, p. 17.

7. Fr. Miklosich, **op. cit.**, p. 2 - 3.
8. E. Petrovici, **art. cit.**, redă grafic formele în varianta cu **â**: **gândi, nerânci** etc. Noi am optat pentru varianta grafică **ă**: **găndi, nerănci**, pentru a nu da naştere la confuzii: După cum se ştie, din inventarul vocalic al istroromânei lipseşte fonemul /î/. „Realizarea î a fonemului ă este facultativă şi ea se poate observa chiar în rostirea aceluiaşi vorbitor" (Cf. Matilda Caragiu Marioţeanu, **Compendiu de dialectologie română / nord şi sud-dunăreană /**, Bucureşti, 1975, p. 192). E. Petrovici a sesizat totuşi unele diferenţe regionale în rostirea lui **ă**: forme cu **ă**, mai mult sau mai puţin închis, înregistrate mai ales în Valdarsa şi forme cu **î**, adeseori deschis, în Jeiăni (**Rezistenţa sistemului fonologic la o puternică influenţă străină. În legătură cu sonatele „silabice" istroromâne /r/, /n/, /m/**, în volumul Emil Petrovici, **Studii de dialectologie şi toponimie**, sub îngrijirea lui I. Pătruţ, B. Kelemen, I. Mării, Bucureşti, 1970, p. 85).
9. Cf. G. Mihăilă, **Împrumuturi vechi slave comune dacoromânei şi istroromânei**, în SCL, XXXI, 1980, 4, p. 433.
10. Cf. **Dicţionarul explicativ al limbii române** (DEX). Conducători: Ion Coteanu, Luiza Seche şi Mircea Seche. Redactori: Alexandru Bumei, Elena Ciobanu, Eugenia Contaş, Zorela Creţa, Valentina Hristea, Lucreţia Mareş, Elena Stângaciu, Zizi Ştefănescu, Tatiana Ţurlea, Ileana Vulpescu, Bucureşti, 1975, s.v.
11. **Ibidem.**
12. Stojko Stojkov, **Bălgarska dialektologija**, Sofia, 1962, p. 123 - 124; S.B. Bernstein, **Gramatica comparată a limbilor slave.** Traducere şi note de G. Mihăilă, Bucureşti, 1965, p. 206 - 207.
13. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 14.
14. Dacă sensurile sunt diferite de cele ale cuvintelor istroromâne sau diferite în cadrul grupului de limbi sud-slave, ele vor fi precizate în text după următoarele surse: S.B. Bernstein, **Bolgarsko – russkij slovar'**, Moscova, 1966; I.I. Tolstoj, **Serbsko-chorvatsko russkij slovar'**, Moscova, 1958; **Rečnik na makedonskiot jazik.** So srpskohravatski tolkuvanja. Redactor: Blaže Koneski. Autori: Todor Dimitrovski, Blagoja Korubin, Trajko Stamatoski, vol. I - III, Skopje, 1961 - 1966.
15. Trecerea lui **i** la **î** în dr. şi la **ă** în ir. (forma de bază trebuind să fie ***rind**) se explică prin acţiunea lui **r** iniţial asupra vocalei palatale următoare: lat. **rideo** a devenit în dr. **rîd**, iar în ir. **ărdu me** (din ***rădu me**), cf. E. Petrovici, **Elem sud-slave...**, p. 15.
16. Ov. Denususianu, **Opere.** II. **Lingvistica. Histoire de la langue roumaine.** I. **Les origines.** II. **Le seisième siècle.** Ediţie îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu şi I. Şerb, Bucureşti, 1975, p. 817 - 818. (Prima ediţie, vol. I. **Les origines** a fost publicată în 1901 la Paris, iar vol. II. **Le seisième siècle**, între 1914 - 1938, în acelaşi loc.).
17. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 15 semnalează faptul că, în graiurile croate din vecinătatea istroromânei, ambele ieruri slave sunt redate prin **e** (deschis), în timp ce în ir. ierul dur a devenit **ă**: ir. **băt** „băţ; ciocan" (< v. sl. **bŭtŭ**); excepţia o constituie numai împrumuturile recente, în care apare **a** în locul ierului dur (**mah** „muşchi" în ir. din sud şi **muşel'u** < lat. pop. ***musculus**, lat. clas. **muscus**, în cea de nord).
18. G. Mihăilă, **art. cit.**, p. 433.
19. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 15.
20. **Ibidem**, p. 16. Acest diftong este notat grafic de E. Petrovici prin **ä**. Noi am optat pentru grafia **ę**. În împrumuturi mai noi, după cum precizează acelaşi autor, **iat** este redat fie prin **e**, fie prin **i**: **desan, srebo, miset** (în graiurile croate ikavieni **misec**).
21. Ov. Densusianu, **op. cit.**, p. 802.

22. Cf. Academia Română. **Dicționarul limbii române** (DA). Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Majestății Sale regelui Carol I. Tomul I. Partea I. A - B, București, 1913, s. v.
23. G. Mihăilă, **Împrumuturi vechi slave în româna comună,** SCL, XXXIV, 1983, 1, p. 48.
24. Idem, SCL, XXXI, 1980, 4, p. 433.
25. Idem, SCL, XXXIV, 1983, 4, p. 436.
26. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **Compendiu de dialectologie română (nord și sud-dunăreană),** București, 1975, p. 193.
27. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...,** p. 15: cf. lat. **frontem, montem, pontem, fontanam** > dr. **frunte, munte, punte, fântână,** ir. **frunte, punte, fântâre.** Th. Capidan, **Elementul slav în dialectul aromân,** București, 1925, p. 38 consideră reflexul **un** < v. sl. ǫ caracteristic ariei sud-slave occidentale.
28. DA, tomul II, partea I, București, 1934, s. v.
29. Cf. VI. Georgiev, Iv. Gălăbov, J. Zaimov, St. Ilčev, **Bălgarski etimologičen rečnik,** vol. I, Sofia, 1971, s. v.
30. Stjefan Pavčić, **Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavonij,** Zagreb, 1953, p. 47, 53.
31. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 764.
32. Forma **mănčoas,** cu diftongarea lui **o** nu se înregistrează în localitatea Huma, unde este **mănčes.** Cf. Institutului de Studii Sud-Est Europene. **Dicționar meglenoromân,** vol. I - III (manuscris). Alcătuit de Th. Minda și N. Paia. Coordonare, redactare finală și etimologii: Elena Scărlătoiu. În legătura cu diftongarea lui **ă** (sub accent) în unele graiuri mgl. și cu existența în evul mediu a doua nuclee meglenoromâne, care nu îl diftonghează pe **ă** (graiurile din Huma Țărnareca) vezi: Elena Scărlătoiu, **Românii balcanici în evul mediu în lumina cercetărilor lingvistice recente,** în volumul **Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană.** IV. București, 1987, p. 72 - 76; eadem, **La romanité balkanique...,** II, RESEE, XXX, 1992, 1 - 2, p. 14.
33. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...,** p. 16 - 19.
34. **Ibidem,** p. 19.
35. În legătură cu transformarea lui **-n-** latinesc intervocalic în **-r-,** cu excepția celui geminat, care se păstrează: lat. **pinna** > ir. **pęnę,** cf. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 193.
36. Pentru sensurile lat. **paganus** și cronologia lor vezi: H. Mihăescu, **La langue latine dans la sud-est de l'Europe,** București - Paris, 1978, p. 312.
37. G. Mihăilă, **Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești,** București, 1973, p. 20.
38. Silviu Dragomir, **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice,** București, 1959, p. 157 - 158.
39. **Ibidem.**
40. **Ibidem.**
41. **Ibidem,** p. 159.
42. **Ibidem.**
43. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 342.
44. **Ibidem,** p. 344.
45. **Ibidem,** p. 358.
46. **Ibidem,** p. 344 - 366.
47. **Ibidem,** p. 355.
48. I. Gheție, **Originea dialectelor române,** LR, XXXVI (1987), 2, p. 143 - 145.
49. **Ibidem.**
50 Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 316 - 325.
51. Vezi motivația: S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 347 - 348.

52. **Dial. rom.,** p. 288; 329: rotacismul se înregistreaza în graiul moților din subdialectul crișean și în primele texte traduse în limba română în Maramureș.
53. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 111.
54. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 322.
55. P.P. Panaitescu, **Introducere la istoria culturii românești,** București, 1969, p. 145.
56. Academia Republicii Populare Române. **Istoria Românici.** Redactori: acad. C. Daicoviciu, acad, E. Condurachi, I. Nestor, membru corespondent al Academiei RPR, Gh. Ștefan, membru corespondent al Academiei RPR, secretar: M.D. Matei, Vol. I, București, 1960, p. 403 - 406.
57. P.P. Panaitescu, **op. cit.,** p. 151 - 154.
58. **Ibidem.**
59. **Ibidem.**
60. **Ibidem,** p. 146.
61. Cf. textul lui A. Glavina despre păstorii din Jeiăni, publicat de S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. III, București, 1929, p. 221.
62. Pentru sensurile și răspândirea geografică a termenului în dr., cf.: DA, tom I, partea II, București, 1940, s. v. și Zamfira Mihail, **Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană,** București, 1978, p. 140.
63. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 14.
64. G. Vassilich, **op. cit.,** p. 14.
65. C. Poghirc, **Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivances et évolution,** în culegerea **Les Aroumains.** Centre d'étude des civilisation de l'Europe Centrale et du Sud-Est. Cahier no. 8, INALCO, Paris, 1989, p. 8 - 44.
66. **Ibidem,** p. 11.
67. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 323.
68. Iosif Popovici, **Dialectele române. IX. Dialectele române din Istria.** Partea I, Halle, 1914, p. 126 - 129.
69. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 192.
70. Termenul a fost definit de H.W. Schaller: **Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie,** Heidelberg, 1975. Ulterior l-au preluat E. Banfi, **Linguistica balcanica,** ed. I (și urm.), Bologna, 1986; J. Feuillet, **La linguistique balkanique,** în „Cahiers balkaniques", no. 10, Paris, 1986.
71. E. Banfi, **op. cit.,** p. 46 - 47.
72. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 192.
73. Al. Rosetti, **Istoria limbii române. I. De la origine până la începutul secolului al XVII-lea.** Ediție definitivă. București, 1986, p. 321 - 325.